

Levekår og kriminalitet

Egil Jensen, sosiolog og høyskolelektor

KRUS, 2013

Innledning

I denne artikkelen diskuteres forholdet mellom levekår og kriminalitet i Norge. Det overordnede temaet for drøftingen er hvilke sammenhenger det er mellom levekår og kriminalitet, herunder også hvilken forklaringskraft dårlige levekår eventuelt kan ha på kriminalitet.

Artikkelen presenterer hovedtrekk ved noen avviksteorier som viser ulike måter man kan forstå avvik og kriminalitet på. Videre vises det til kriminalstatistikk, samt levekårsforskning om innsatte, for å belyse problemstillingen.

Selv om det primært er norsk forskning som vil bli gjennomgått, vil også studier gjort i øvrige nordiske land tidvis bli benyttet. Siden disse landene har store kulturelle og politiske likheter med oss, vil de kunne underbygge eller muligens svekke den forskningen som er gjort i Norge. Det har vært nødvendig å være selektiv i bruk av øvrig internasjonale studier, nettopp med bakgrunn i mulige kulturelle og politiske ulikheter.

Begrepsavklaringer

En mye brukt definisjon av *levkår* er "(...) individenes tilgang på ressurser som de kan bruke på ulike arenaer for å kontrollere og bevisst styre sine livsvilkår" (Friestad & Hansen 2004, s. 9). Når man skal kartlegge levekårene til en person, vil inntekt og formue, utdanning, sysselsetting, boligforhold, fysisk og psykisk helse, sosiale relasjoner og organisasjonstilknytning, være viktige områder. Ressurser kan både være individuelle, som helse og inntekt, og kollektive, som organisasjonstilknytning. Levekår er et mål på velferd, noe også livskvalitet er. *Livskvalitet* går imidlertid i større grad på de subjektive opplevelsene av hvordan man har det, mens levekår tar for seg de mer målbare og objektive betingelsene. I prinsippet kan man leve et godt liv med svært lite ressurser og omvendt, men dårlige levekår vil i mange tilfeller kunne vanskeliggjøre et godt liv (ibid; NOU 1993:17). Levekårene til en person vil ikke være gitt en gang for alle. Litt forenklet kan man si at alle vil på et bestemt tidspunkt ha en viss mengde ressurser som man kan bruke til å påvirke sine levekår. For eksempel vil investering i utdanning kunne øke mulighetene for arbeid (Skarøhamar 2002), selv om dette forutsetter et arbeidsmarked som gir muligheter for arbeid (Friestad & Hansen 2004).

En vanlig definisjon av *kriminalitet* er "handlinger som er i strid med gjeldende lov og som er belagt med straff" (Ellingsen 2001, s. 7). Lovverket gir uttrykk for oppfatninger om

hva som er rett og galt, og vil variere avhengig av tid og sted. Når kriminalitet drøftes opp mot levekår, kan det være greit å være seg bevisst ulike lovbruddskategorier. Det vil være rimelig å tro at det er noen konkrete kriminelle handlingstyper som lettere kan forstås som mulig konsekvens av dårlige levekår enn andre. Vinningskriminalitet vil være det mest åpenbare, selv om det er viktig å påpeke at det ikke vil ikke avgrense seg til det, og mange begår dessuten lovbrudd innenfor flere kategorier (Gottfredson & Hirschi 1990; Skarðhamar 2007; Thorsen, Lid & Stene 2009).

Faktisk kriminalitet er den kriminaliteten som rent faktisk blir begått, mens *registrert kriminalitet* betinges av anmeldelser (Thorsen et al. 2009). Det er flere faktorer som har betydning for kriminalstatistikken, blant annet myndighetenes satsingsområder, medias søkelys og hva politiet prioriterer og klarer å fange opp. Basert på erfaring og vane vil kanskje politiet være mer på vakt i forhold til noen grupper og personer enn andre (Finstad 2000). Anmeldelsestilbøyeligheten varierer også avhengig av kriminalitetstype. Man regner med at de fleste boliginnbrudd blir anmeldt fordi forsikringsoppgjør krever anmeldelse, mens det ved narkotikalovbrudd stort sett er politiet som står for anmeldelsene. Det er antakeligvis store mørketall for kriminalitet som ikke er så lett synlig, kanskje særlig seksualforbrytelser, familievold, økonomisk kriminalitet og IKT-kriminalitet (NOU 2013:9).

Det å påvise sammenheng mellom levekår og kriminalitet vil ikke være ensbetydende med at dårlige levekår er årsaken til kriminalitet. Sammenheng (korrelasjon) betyr kun at noe opptrer sammen eller samtidig. For at man skal kunne snakke om et årsaksforhold (kausalitet) må årsaken, *dårlige levekår*, komme før virkningen, *kriminalitet*, i tid, samt at dårlige levekår i en eller annen grad må frembringe kriminaliteten (Skog 1998).

Individ, gruppe og samfunn

Individuelle egenskaper kan være medfødte eller ervervet gjennom oppvekst eller gjennom livet. Som vi vet er mennesker forskjellige og handler ofte ulikt under tilnærmet like situasjoner. Graden av egoisme og empati vil variere fra person til person. Noen er spenningssøkende, mens andre er mer trykksorienterte. Noen planlegger langt frem i tid, mens andre er opptatt av umiddelbar behovstilfredsstillelse.

Hvis vi går tilbake til den tidlige kriminologien, mente den italienske legen og kriminologen Cesare Lombroso (1835-1909) å ha funnet ut at lovbrøyttere skilte seg fra resten av befolkningen når det gjaldt en rekke fysiske kjennetegn, noe som endte i teorien om den "fødte forbryter". Disse teoriene har, ikke overraskende, blitt tilbakevist de siste 100 årene (Skog 2006). De fleste vil i dag avvise et *deterministisk* menneskesyn når det gjelder kriminalitet, det vil si oppfatningen om at menneskers eventuelle kriminelle handlinger er forutbestemte. Det motsatte av determinisme, *indeterminisme*, innebærer at mennesker er i stand til å foreta egne valg, og handle i tråd med disse valgene. Et indeterministisk menneskesyn ligger til grunn for det *humanistiske menneskesynet* som Kriminalomsorgen offisielt bygger på. Dette verdisynet benekter ikke at mennesker påvirkes av sine omgivelser, men ved at vi er i stand til å ta egne valg, står vi også ansvarlige for disse valgene (St.meld. 37, (2007-2008)).

Selv om mennesker ikke er forutbestemt til å begå kriminelle handlinger, vil enkelte grupper likevel kunne påvises å ha en større risiko for å begå lovbrudd enn andre. Slike gjennomsnittsforskjeller vil kunne gi oss svært viktig kunnskap og erfaring. Det at innsatte og

domfelte gjennomsnittlig eventuelt måtte komme dårlig ut i levekårsundersøkelser, er imidlertid ikke det samme som at en person med dårlige levekår vil begå kriminalitet. Snarere tvert om – de fleste med dårlige levekår begår ikke kriminalitet. Og det er naturligvis heller ingen automatikk i at en domfelt har dårlige levekår.

Kriminologien i Norge har vært gjennom en historisk utvikling fra å ha hatt fokus på personlige egenskapsforklaringer i midten av forrige århundre, til å legge vekt på sosiale relasjoner og samfunnets kontrollapparat siden 1960-årene (Høigård 1997). At det som betegnes som kriminalitet ikke er noe naturgitt eller universelt har vært et sentralt poeng. Det er vektlagt at kriminalitet derimot er et resultat av at handlinger gis mening av samfunnet og derav defineres som kriminelle (se bl.a. Christie 2004).

Mange kriminologer og samfunnsvitere er skeptiske til årsaksforklaringer forankret i biologi, noe som med all tydelighet ble demonstrert under Harald Eias fjernsynsserie, “Hjernevask” i 2010. En vesentlig grunn til dette kan være en frykt for stigmatisering av avvikere. Ikke fjernt i tid kjenner vi nazismens overgrep og forsøk på utryddelse av enkelte grupper mennesker. Men – hvis vi trekker denne skepsisen eller frykten for langt, risikerer vi å overse at mennesker faktisk er ulikt utstyrt fra naturens side, og vi vil da komme i den uheldige situasjonen der vi lar være å hjelpe personer eller grupper som er mer sårbare enn andre (Skog 2006). For eksempel er overhyppighet av personer med ADHD i norske fengsler påvist blant forskere (se bl.a. Rasmussen, Almvik & Levander 2001; Friestad & Hansen 2004), noe som er viktig kunnskap for å kunne sette i verk tiltak overfor denne gruppen.

Det er derfor viktig å være bevisst på at kriminalitet ikke kun har én årsak, eksempelvis at “samfunnet har alltid skylda”, eller motsatt, at man fullt og helt er “sin egen lykkes smed”. Innsikt og forståelse på dette feltet krever åpenhet og refleksjon.

Avviksteorier

Sosialt avvik er atferd og handlinger som bryter med de normer og regler som gjelder i en gruppe eller i et samfunn. Normer og regler vil kunne variere mellom kulturer, nasjoner og grupperinger innad i et land. Det vil også ofte endre seg over tid. Mange holdninger og handlinger som var allment akseptert for hundre år siden i Norge kan anses som forkastelig i dag og motsatt. Variasjoner i normer og regler kan være spesielt sterke i forhold som har med religion, seksualitet, kjønn og rusmidler å gjøre (Schiefløe 2011). På tross av variasjoner i hva som regnes som avvikende atferd, er det selvfølgelig ikke helt vilkårlig hva man finner akseptabelt og ikke. Drap vil riktignok være lov i nødverge, i krig og i de landene som praktiserer dødsstraff, men vil være et eksempel på en handling som i de fleste tilfeller blir sett på som kriminelt. Tyveri vil være et annet eksempel som mer generelt ikke aksepteres uavhengig av tid og sted.

Vi skal nå ta for oss noen kjente avviksteorier hentet fra kriminologien og avvikssosiologien, der levekår står sentralt i flere av dem. Avviksteorier forsøker å forklare hvordan avvik og kriminalitet kan oppstå i et samfunn. Det er ikke slik at disse teoriene nødvendigvis står i motsetning til hverandre, det vil si at hvis den ene er riktig er den andre gal. Snarere viser de ulike måter å forstå avvik på. For noen som begår kriminelle handlinger kan en bestemt avviksteori være særlig relevant, mens for andre kan det være et samspill mellom flere (Skog 2006).

Disse teoriene lar seg vanskelig dokumentere empirisk, det vil si gjennom eksperimenter eller observasjoner, og en enkelt teori forteller neppe den hele og fulle sannheten. Hvordan skal man for eksempel kunne *bevise* at en person har blitt kriminell fordi han eller hun er fattig eller har begrenset empati? I sum kan avviksteoriene imidlertid gi oss nyttige refleksjoner om hvilke mekanismer som kan være gjeldende i utvikling av avvik, og dette kan være viktig å ta med seg i tilretteleggingen av rehabiliteringsarbeidet for innsatte.

Sosial frustrasjonsteori

Strain theory, eller *sosial frustrasjonsteori*, som Robert Merton (1910-2003) er opphavsmannen til, peker på at vi fra alle kanter stimuleres til å drømme om velstand og suksess, mens ressursene i realiteten er ulikt fordelt i befolkningen. Det oppstår dermed et gap, eller misforhold, mellom de suksessfaktorene som er dominerende i samfunnet, og mange menneskers muligheter for å nå disse målene innenfor lovens rammer.

For eksempel kan en tenåring oppleve forventninger om, og selv ønske, merkeklær og dyre mobiltelefoner. For en noe eldre person vil det kanskje kunne være snakk om jobb, hus og hytte. De som har begrensede muligheter til å oppnå dette, står overfor et slikt gap. Dette gapet betegnes som *anomi*, og oppleves som en tilstand av frustrasjon¹. Anomi kan gi ulike reaksjoner hos dem det gjelder, og er bestemt av om man aksepterer *målene* (samfunnets suksessfaktorer) og *midlene* (å holde seg innenfor lovverket).

For det første kan man godta både de kulturelt gitte målene og de sosialt aksepterte midlene. Denne varianten går under betegnelsen *konformitet*, og medfører ikke kriminalitet. Personer som faller inn under denne kategorien aksepterer både samfunnets definisjon av suksess og lovverket, selv om det ikke skulle føre til nevneverdig materiell fremgang. En annen variant er *ritualisme*, og vil si å ikke godta målene, men å godta midlene. Dette innebærer vanligvis heller ingen kriminalitet. Her holder vedkommende seg slavisk til lover og regler, men har ingen tanker om hvor det måtte avstedkomme. Man kan også avfeie både mål og midler. Alternativene vil da være *tilbaketrekning* fra samfunnet (eks. rusmisbruk) eller *opprør* mot samfunnet (eks. voldsbruk eller terror) (Merton 1968; Skog 2006).

Det er imidlertid *innovasjon* som er den mest utbredte med tanke på kriminalitet, i følge Merton (1968). Her godtas målene, men ikke midlene. Denne varianten innebærer altså å forkaste de lovlige midlene, fordi vedkommende opplever at han eller hun ikke klarer å nå de ønskede godene på denne måten. Følgen blir da at man tyr til ulovlige midler for å nå de samme målene. Det vil si at man begår vinningskriminalitet for å kunne kjøpe merkeklær, hus, hytte eller andre kulturelt verdsatte mål i samfunnet (ibid.)².

Siden frustrasjonsteorien er forankret i en sosioøkonomisk forståelse, kan det stilles spørsmål om de som er lavere på den sosiale rangstigen har større tilbøyelighet til å begå

¹ *Strain Theory* går under ulike betegnelser i norske oversettelser. Siden *anomi*-begrepet, i Mertons betydning, best kan forstås som *frustrasjon* (Merton 1968; Skog 2006), har jeg, i likhet med Lien (2011), valgt å oversette *Strain Theory* til *sosial frustrasjonsteori*. Anomi-begrepet er gresk og betyr opprinnelig *normløshet* eller *lovløshet*, og ble først introdusert i sosiologien av Emile Durkheim (1858-1917).

² I sin *General Strain Theory* utvider Agnew (1992) rammene for *Strain Theory*. Han ser ikke kun på sosioøkonomiske faktorer, men hevder at strain oppstår når man generelt blir behandlet dårlig av omgivelsene. Dette skjer ved at man ikke oppnår positiv stimuli, mister positiv stimuli eller blir utsatt for negativ stimuli. Strain fører til sinne, noe som øker muligheten for kriminalitet.

kriminelle handlinger enn de som befinner seg høyere oppe. Selv om det blant dem som sitter i fengsel er en overrepresentasjon av folk fra lavere sosiale lag (se bl.a. Skarðhamar 2002; Friestad & Hansen 2004), vet vi ikke med like stor sikkerhet om de fra lavere sosiale klasser er mer kriminelle, faktisk sett. Det kan tenkes at dersom man har dårlig råd, så tilpasser man sine forventninger deretter, og Merton (1968) sier selv at konformitet er den mest utbredte varianten.

Selv om motivasjonen for kriminaliteten er vinning, vil naturlig nok ikke dette alltid være resultatet. Straff og fengsel blir derimot konsekvensene for en del, og man kan da ende opp med dårligere levekår enn hva man i utgangspunktet hadde.

Sosial kontrollteori

Sosial kontrollteori, som Travis Hirschi (1969) har utviklet, forklarer ikke først og fremst hvorfor folk begår kriminelle handlinger, men hvorfor de ikke gjør det. Utgangspunktet er at mennesker ofte har en disposisjon til å berike seg på bekostning av andre. Da blir spørsmålet, hvorfor utnytter vi hverandre ikke mest mulig hele tiden? Hirschis svar er at man gjennom oppveksten bindes til det konvensjonelle samfunnet ved å føle tilhørighet, engasjement og deltakelse, samt utvikle oppfatninger om hva som er rett og galt. Vi foretar investeringer hele livet, det være seg både i sosiale relasjoner og i materielle verdier. Disse investeringene vil kunne være viktige levekårsindikatorer som for eksempel familie, bolig og jobb. Godene som opparbeides på denne måten, utfører en form for *sosial kontroll* på oss, det vil si at de er med på å kontrollere atferden vår. Hvis vi begår en kriminell handling, risikerer vi å miste disse godene.

På den andre siden vil situasjonen være annerledes hvis denne bindingen til samfunnet ikke er der eller blir svekket. Hvis man ikke har kontakt med sin familie, har få venner og ingen bolig eller jobb, har personen heller ikke mye å miste, og terskelen for å begå en kriminell handling vil kunne være lavere. Når man har lite kan man anse å ha mer å vinne enn å tape på å begå kriminalitet (Hirschi 1969).

En innvending som har vært rettet mot sosial kontrollteori er at det ikke nødvendigvis er den svake bindingen i seg selv som er grunnen til at man begår kriminelle handlinger. Det kan også tenkes at den svake bindingen fører til at man trekker til andre miljøer, i denne sammenhengen et kriminelt miljø, og at det er påvirkningen fra dette miljøet som fører til selve kriminaliteten (Skog 2006).

Sosial læringsteori

Kritikken av sosial kontrollteori kan være med på å underbygge *sosial læringsteori*. På 20- og 30-tallet fant forskere ut at kriminaliteten i Chicago varierte i ulike bydeler. I enkelte bydeler utviklet det seg fattigdom hvor mange ressurssterke flyttet ut og mange ressurssvake flyttet inn. Følgen var at graden av integrasjon og samhold i befolkningen ble begrenset i disse bydelene, og den sosiale kontrollen mellom voksne og ungdom var lav. Dette førte til at ungdom i stor grad ble overlatt til seg selv, noe som ofte førte til gjengdannelser. Hovedfokuset til forskerne innenfor dette perspektivet lå ikke her på den svake integrasjonen, som sosial kontrollteori er opptatt av, men på de videre konsekvensene av den svake

integrasjonen; man dannet subkulturer, og det var der den kriminelle læringen skjedde (Hauge 2001; Skog 2006).

Samtidig som vi ved eksempelet ovenfor ser at sosial læringsteori kan være forbundet med dårlige levekår, kan teorien også være relevant høyere oppe på den sosiale rangstigen, og kan dermed også ha forklaringskraft på hvitstippforbrytelser. Uansett om man er høyt eller lavt i samfunnet, vil man la seg påvirke av familie, venner, kolleger og øvrig sosialt nettverk.

En kritisk innfallsvinkel til sosial læringsteori er at den ikke tar hensyn til at mennesker alltid vil være i stand til å ta egne, selvstendige valg (Skog 2006). Kan det ikke være slik at man ofte selv oppsøker den gruppen man opplever å ha mest til felles med? Og dernest, er det slik at man kun er viljeløse marionetter overfor den gjengen man er en del av?

Stemplingsteorien

Forløperen til *stemplingsteorien* er sosialpsykologen George Herbert Meads (1863-1931) teori om at vi mennesker evner å "speile" oss i omgivelsene, det vil si at vi lar oss påvirke av de oppfatninger og vurderinger andre har av oss (Mead 1937).

Som vi tidligere har vært inne på, blir noen handlinger og egenskaper i en gruppe eller et samfunn regnet som avvikende. Dermed kan også personer som utfører disse handlingene, og innehar disse egenskapene, risikere å bli stemplet som avvikere. Stemplingen kan oppstå tidlig i livsløpet, og kan handle om alt fra å være "bråkmaker" til bestemte fysiske kjennetegn. Vi kan skille mellom *primære* og *sekundære* avvik. Primære avvik vil si at en person bryter normer og regler uten at vedkommende opplever seg selv som unormal. Heller ikke for omgivelsene trenger vedkommende å fremstå som en avviker. Sekundære avvik derimot inntrer etter at omgivelsene for alvor oppfatter personen som en avviker. Dette vil påvirke personens selvbilde og nye avvikende eller kriminelle handlinger vil kunne oppstå på grunn av denne stemplingen (Lemert 1951). Selv om de som stemples ofte kjemper i mot stemplingen, ved å prøve å overbevise omgivelsene om at man er "normal", kan det noen ganger ha sine "fordeler" å gå inn i avvikerrollen. Man slipper da å bli skuffet hver gang man søker aksept, og man slipper også å føle skyld eller ha dårlig samvittighet ved ikke å svare til andres forventninger. Man blir på denne måten tilnærmet immun overfor omgivelsenes sanksjoner (ibid.; Hauge 1997).

Når det gjelder innvendinger mot stemplingsteorien er det vektlagt at stempling langt fra alltid trenger å føre til at en person utvikler seg til å bli en avviker. Ofte vil det føre til en korreksjon som fører den stemplede tilbake til "rett spor". Det har vært påpekt at de færreste stemplede ender opp som lovbrøyttere (Skog 2006).

Heller ikke stemplingsteorien er betinget av levekårsproblemer. Stempling kan selvsagt være knyttet til levekårsforhold, i den betydning at for eksempel fattige kan ha lettere for å bli sosialt utstøtt, men det er også et utall andre faktorer som kan lede frem til dette. *Konsekvensene* av stempling vil imidlertid ofte kunne være dårligere levekår. Dette kan skje ved at stemplingen gjør at personen frarøves de samme mulighetene til å oppnå de godene som de fleste av oss streber etter fordi personen holdes utenfor viktige sosiale fellesskap.

Konfliktteorien

Konfliktteorien handler om bakgrunnen for hvorfor lover blir til. Teorien går ut på at lovene ofte er et uttrykk for enkelte samfunnsgruppers egeninteresse, og at dette går på bekostning av andre samfunnsgrupper. Konfliktteorien har røtter helt tilbake til Karl Marx (1818-1883), og går ut på å forsøke å finne skjulte mønstre og maktkonstellasjoner som er med på å forme samfunnet, og som dermed også er med på å sette rammer for den enkeltes liv. Denne teorien undersøker om kriminalpolitikken er uttrykk for spesielle interesser som myndighetene eller de med mye makt har. Her stiller man spørsmålet om hvorfor noen handlinger er definert som kriminelle og andre ikke, og om lovens lange arm er lengre overfor noen sosiale grupper enn andre (Hauge 2001; Skog 2006).

Mange vil vel være enige i at relevansen til en slik teori vil være sannsynlig i ikke-demokratiske regimer. I slike regimer kan styresmaktene i stor grad vedta lover etter eget forgodtbefinnende. I Norge har vi imidlertid et demokratisk styresett med allmenn stemmerett. Vil en slik teori ha gyldighet hos oss? Det vil kunne argumenteres for at et flertall i en befolkning kan tenkes å støtte opp om lover som kan gå på bekostning av mindretallsgrupperinger som fattige, innvandrere eller ungdom (Skog 2006). Konfliktteorien kan ha sin relevans ved at det er forbudt å overnatte utendørs i tettbygde strøk i Oslo kommune (Forskrift om politivedtekt, Oslo - § 2-1). Selv om det ikke er vanskelig å finne gode argumenter for en slik lov, vil det samtidig gjøre det lettere å bryte loven for dem som ikke har noe sted å bo, enn for dem som har det. Hvis vi vender blikket mot domstolene er det også hevdet at det kan være lavere terskel for både å dømme og gi ubetinget fengsel til mennesker fra lavere sosiale klasser. Dette kan skje ubevisst ved at dommere, som kan karakteriseres som høystatuspersoner, lettere vil kunne identifisere seg med en velutdannet, velintegrert og velskodd lovbrøyer, enn det motsatte (se bl.a. Christie 1982).

Selvkontrollteorien³

Sosial frustrasjonsteori, sosial kontrollteori og konfliktteorien er i sterk grad knyttet til levekårsproblemer, mens stempingsteori og sosial læringsteori *kan* være det. Når det gjelder selvkontrollteorien er ikke koblingen like åpenbar, selv om den ikke helt kan frikobles fra levekår. Gottfredson og Hirshi (1990) har en mer individuell tilnærming til hvordan kriminalitet oppstår. Dette er den samme Hirschi som står bak sosial kontrollteori, og her både viderefører han og til dels bryter med sin tidligere teori. Kjernen i denne teorien er at avvikere og lovbrøyttere kjennetegnes av lav selvkontroll. Dette innebærer at mange avvikere er svært impulsive, er preget av kortsiktighet, har manglende tålmodighet og utholdenhet, har liten evne til innlevelse i andres lidelse og liten respekt for andres rettigheter, har tilbøyelighet til å bruke fysiske snarere enn verbale virkemidler i en konflikt, og liker å ta sjanser. Det antydes at disse egenskapene blir utviklet i tidlige barneår ved mangelfull sosialisering, og er mer eller mindre stabile livet ut (ibid.).

Denne teorien har heller ikke unndratt seg kritikk. Hvordan kan lav selvkontroll være den viktigste forklaringen på all kriminalitet, alt fra nasking til mord, som Gottfredson og

³ Gottfredson & Hirschi (1990) kaller denne teorien rett og slett for "A General Theory of Crime". Det ville ut i fra dette være nærliggende å oversette teorien til "En generell teori om kriminalitet", men da den også går under betegnelsen "Self-Control Theory", som er mer beskrivende, velger jeg å kalle den *selvkontrollteorien*.

Hirschi hevder? Og hvis det er slik at den lave selvkontrollen er mer eller mindre stabil gjennom hele livet, hvordan kan man da forklare at noen begår kriminalitet i ungdomstiden, men gir seg når de blir voksne, mens andre først begynner med ulovligheter i godt voksen alder? (Sampson & Laub 1993).

Likevel er sammenhengen mellom lav selvkontroll og kriminalitet dokumentert i en slik grad at det hersker liten tvil om viktigheten av dette fokuset når årsaker til kriminalitet diskuteres (se bl.a. Robins 1966; LaGrange & Silverman 1999; Moffitt et al. 2011). Moffitt et al. (2011) fulgte 1000 newzealandske borgere fra fødsel til de var 32 år, og viste at barn med lav selvkontroll hadde økt sjanse for å begå kriminalitet når de ble eldre, selv etter at sosial klassebakgrunn og IQ ble kontrollert for (ibid). Mens mange forklaringer på kriminalitet kan ligge på samfunns- og gruppenivå, ser vi altså at mer individuelle forklaringer også kan være viktige. Det er nettopp disse erkjennelsene som ligger til grunn for de kognitive påvirkningsprogrammene som drives i fengslene i dag. Kognitiv atferdsterapi retter oppmerksomheten mot tankemønstre hos deltakerne som danner grunnlaget for kriminell atferd (St.meld. 37 (2007-2008)). Litt forenklet kan man si at det handler om troen på at dersom mennesker lærer seg å tenke annerledes, er sjansen stor for at de også vil handle annerledes. Fokus på selvkontroll står med andre ord sentralt i disse programmene.

Hva sier forskningen?

Det er foretatt to større generelle levekårsstudier av innsattpopulasjonen i Norge, og begge er omtrent 10 år gamle. "Levekår blant innsatte" er en rapport utført av FAFO (Friestad & Hansen 2004), hvor 260 innsatte ble intervjuet fra fengsler over hele landet, i 37 av den gang 42 fengsler. Den andre er hovedfagsoppgaven til Skarðhamar (2002), hvor deltakelsen var 247 innsatte fra åtte fengsler i østlandsområdet. Undersøkelsene er gjort av en tverrsnittspopulasjon og er gjennomført ved selvrapporing⁴. Flere forskere har også benyttet norske registerdata, for ikke bare å kunne si noe om innsatte, men også om straffede generelt⁵. For eksempel har Otnes (1986) og Thorsen (2004) sett på den sosiale bakgrunnen til alle domfelte i henholdsvis 1981 og 1999, og Skarðhamar (2005) har tatt for seg sammenhengen mellom lovbruddshistorikken og levekårene til fødselskullet 1977.

Generelt skiller straffedømte seg ut fra resten av befolkningen når det gjelder levekår. Blant gruppen av straffede er det de som blir idømt ubetinget fengselsstraff som kommer dårligst ut, og aller dårligst ut kommer gjengangerne blant disse. Selv om innsattpopulasjonen og

⁴ En *tverrsnittspopulasjon* kan illustreres ved at man velger ut en viss andel av innsatte som sitter i fengsel på en bestemt dag. En *gjennomstrømningspopulasjon* kan illustreres ved at man plukker ut en andel ved innsettelse eller løslatelse. Fordi de fleste soner korte dommer, vil langtidssonere gjerne være høyere representert i en tverrsnittspopulasjon enn i en gjennomstrømningspopulasjon, og de to gruppene vil således ikke være helt like.

Selvrapporeringsundersøkelser kan fortelle noe mer enn det som kommer frem av kriminalitetsstatistikken. Kriminalstatistikken viser den *registrerte* kriminaliteten, mens man ved selvrapporeringsundersøkelser søker nettopp å få mer kunnskap om den *faktiske* kriminaliteten. Selvrapporeringsundersøkelser inneholder imidlertid også feilkilder. Noen av disse feilkildene vil kunne være hukommelsesbetingede, men det kan også være at noen "skryter" på seg handlinger de ikke har gjort, mens andre kanskje vil "pynte på sannheten" (Ødegård 2008).

⁵ Registerdata er registrert informasjon om personer, husholdninger og virksomheter i et land og er velegnet til analyser og forskning.

straffedømte som *gruppe* kommer dårlig ut med tanke på levekår, er det likevel store variasjoner innenfor disse gruppene. Det er en stor andel som har liten tilgang på ressurser, mens man på den andre enden av skalaen finner en liten andel som har god tilgang (Skarðhamar 2002, 2005; Friestad & Hansen 2004; Thorsen 2004; Skarðhamar & Telle 2009).

Hvis vi ser spesifikt på de som er idømt ubetinget fengselsstraff, viste Friestad og Hansens (2004) rapport at to av tre innsatte i deres utvalg hadde en oppvekst preget av ett eller flere alvorlige problemer, og tre av ti hadde vært i kontakt med barnevernet før de fylte 16 år. Problemene kunne dreie seg om foreldreløshet, fattigdom, foreldre med rusproblemer eller mishandling. Tre av fire hadde en *oppnopning* av levekårsproblemer i voksen alder, det vil si at de hadde problemer på ett eller flere områder som indikerer dårlige levkår (ibid.). Eksempelvis kan det tenkes at en problemfylt oppvekst kan gi større risiko for rusmisbruk, noe som igjen gjør det vanskelig å få arbeid. Dette vil i sin tur kunne gi problemer på boligmarkedet, samtidig som man utvikler dårlig fysisk og psykisk helse osv. Kriminalitetsdebuten kan slå inn på flere av stadiene i en slik utvikling, og kan dermed opptre som en katalysator i en destruktiv spiral.

Personer med utenlandsk statsborgerskap var ikke med i Friestad og Hansens (2004) og Skarðhamars (2002) undersøkelser av innsatte. Vi har dermed svært lite kunnskap om denne gruppen. De siste 10 årene har vi opplevd en tredobling av antall utenlandske innsatte, og de utgjør i dag 1/3 av den totale populasjonen av innsatte (KSF 2013).

Artikkelen vil nå ta for seg noen områder og grupper som ofte fokuseres på når kriminalitet diskuteres. Her blir det interessant å drøfte sammenheng med levekår, og om levekår også muligens kan opptre som årsak. Avviksteoriens relevans i det som kommer frem av kriminalitetsforskningen vil også bli trukket inn, selv om det bør presiseres at koblingen til disse teoriene ikke er uttømmende i denne artikkelen.

Utdanning, arbeid og fattigdom

Både blant innsatte (Skarðhamar 2002; Friestad & Hansen 2004; Eikeland, Manger & Asbjørnsen 2010) og domfelte generelt (Otnes 1986; Thorsen 2004; Skarðhamar 2005) er utdanningsnivået generelt svært lavt sammenliknet med resten av befolkningen. Ved hjelp av spørreskjemaer undersøkte Eikeland et al. (2010) utdanningsnivået til over 2000 innsatte, og rapporterte at hele 57 prosent hadde ungdomsskolen som høyeste fullførte utdanning, mens 10 prosent ikke engang hadde fullført på dette nivået. Den høye andelen utenlandske innsatte kan riktignok forklare litt av det høye tallet på manglende fullført grunnskole. 19 prosent hadde treårig videregående skole som høyeste utdanning, mens 14 prosent hadde enkeltfag eller en grad fra høyskole eller universitet⁶. Utdanningsnivået har blitt høyere for befolkningen generelt de siste tiårene, og dette gjenspeiler seg blant straffedømte, men Thorsen (2004) fant at forskjellene mellom straffedømte og normalbefolkningen var blitt noe større enn det Otnes (1986) fant omkring 20 år tidligere. Forskjeller i utdanning sammenliknet med normalbefolkningen samsvarer med det Nilsson (2002) kom frem til i en

⁶ Grunnen til at tall fra normalpopulasjonen ikke er trukket inn for sammenlikningens skyld, er fordi andelen uten fullført grunnskole ikke er med i SSBs oversikt for hele befolkningen, og de to oversiktene lar seg således ikke sammenlikne direkte (Eikeland et al. 2010).

levekårsundersøkelse blant svenske innsatte, og også med en registerundersøkelse i den danske kriminalforsorgen (Clausen 2013).

Ulikheter i utdanningsnivå fungerer nok i dag som en enda viktigere ekskluderingsmekanisme enn for noen tiår siden. Utdanning har blitt en nokså nødvendig inngangsbillett for å få noenlunde bra betalte jobber og for å bli en velintegrert samfunnsborger (Thorsen 2004; Frønes & Strømme 2010). Det har vist seg at arbeidsledighet og sosialhjelp er svært utbredt blant domfelte og siktede (Skarðhamar 2005). Skarðhamar (2002) og Friestad og Hansen (2004) rapporterte at kun tre av ti innsatte var i arbeid da de ble fengslet, og Skarðhamar og Telle (2009) fant ved hjelp av registerdata at blant alle løslatte i 2003 var det kun 25 prosent som hadde et arbeid å gå til. Fra finske registerdata har Aaltonen, Kivivuori og Martikainen (2011) studert sammenhengen mellom sosioøkonomisk status og kriminalitet. Her ble det vist til at ungdom som droppet ut av skolen tidlig ofte endte opp med å bli langtidsledige, noe som lot til å være den viktigste prediktoren for kriminalitet. Fra danske registerdata fant Kyvsaard (2003) tilsvarende ut at arbeidsledighet gjerne er en økende kriminogen faktor etter hvert som man blir eldre. Hvis vi ser hen til avviksteoriene, kan dette ha å gjøre med at det kanskje er et større stigma knyttet til å være arbeidsledig jo eldre man blir. Arbeidsledighet blant 20-åringene anses ofte som noe forbigående, mens arbeidsledighet i noe senere alder gjerne tolkes som sosial mislykkethet (ibid.).

Friestad og Hansen (2004) beregnet at fire av ti av respondentene befant seg under fattigdomsgrensa, og innsatte som helhet hadde betydelig lavere inntekt enn den øvrige befolkningen. Mange innsatte hadde gjeld, ofte på grunn av idømte bøter og erstatning, men også "svart" gjeld som følge av lånefinansiert rusmisbruk (ibid.; Skarðhamar 2002; Dyb, Brattbakk, Bergander og Helgesen 2006). Friestad og Hansens (2004) undersøkelse viste også at tre av ti innsatte var bostedsløse ved innsettelse, mens tallene for innsatte i Sverige var noe lavere (Nilsson 2002). Bostedsløs er imidlertid ikke ensbetydende med å være uteligger. Det å være bostedsløs vil si ikke å eie eller leie bolig. En god del i Friestad og Hansens (2004) utvalg bodde hos kjæreste, venner eller slektninger. Noen oppga også hospits, og kun tre personer i utvalget var helt bostedsløse, dvs. at de ikke hadde noe sted å overnatte. Uansett er tallene svært høye sammenliknet med normalbefolkningen, der 0,13 prosent i dag er bostedsløse (Dyb & Johannessen 2013). Dyb et al. (2006), som har forsket på boligutsiktene til innsatte, viste at for mange blir boligsituasjonen ytterligere forverret ved løslatelse.

Foreldrenes utdanning, yrkestilknytning og inntekt sier oss noe om domfeltes sosioøkonomiske status under oppvekst. Skarðhamar (2005, 2007) viste at domfeltes og siktedes foreldre hadde lavere utdanning og lavere grad av sysselsetting enn gjennomsnittet i befolkningen. Nilsson og Estrada (2009) viste ved hjelp av svenske registerdata at økonomiske problemer og dårlige boforhold i barndommen hadde sammenheng med økt forekomst av kriminalitet senere i livet. Også gjennom svenske registerdata, samt spørreundersøkelser, viste Ring og Svensson (2007) det samme, men at kriminaliteten i stor grad var avhengig av svake skoleprestasjoner hos barnet. Ring og Svenssons (2007) resultater kan muligens forstås i lys av Galloway og Skarðhamar (2009), som i norske registerdata fant sammenhenger mellom kriminalitet og lav inntekt hos foreldre, men at denne sammenhengen ikke viste seg å være så sterk som sammenhengen mellom foreldrenes akademiske bakgrunn og kriminalitet. I følge denne rapporten var altså foreldrenes utdanning viktigere enn hva foreldrene tjente. Her vil både arvelige komponenter fra foreldrene, som intelligens, samt

miljømessige faktorer, som verdier og sosialt fellesskap gjennom oppdragelsen, kunne være av betydning. Miljø under oppvekst kan ses i sammenheng med sosial læringsteori og sosial kontrollteori. Sosial frustrasjonsteori vil også kunne være en pekepinn på hva som i en del av disse tilfellene kan lede frem til kriminalitet, ved at noen har et utgangspunkt hvor de ikke opplever å ha de samme mulighetene som andre.

Lav utdanning kan i en del tilfeller henge sammen med lese- og skrivevansker, og Friestad og Hansen (2004) og Eikeland et al. (2010) fant også en overrepresentasjon på dette området. Selv om lese- og skrivevansker vil kunne ha sammenheng med sosiale forhold, vil medfødte forklaringer ofte ligge til grunn her (Peterson, Pennington, Samuelsson et al. 2013). Det er også påvist sammenheng mellom intelligens og kriminalitet. Mens psykisk utviklingshemming, det vil si en IQ på under 70, ligger på rundt halvannen til to prosent for hele befolkningen, fant Søndenna, Rasmussen, Palmstierna og Nøttestad (2008) gjennom standardiserte tester og intervjuer i ni fengsler i Nord-Norge, i overkant av 10 prosent blant innsatte. Gjennomsnittlig lavere skår på intelligenstester blant innsatte sammenliknet med normalbefolkningen samsvarer med internasjonal forskning (Sarnecki 2009).

Som vi har sett vil dårlige levekår og fattigdom ha sterk sammenheng med utdanning og arbeid. Hvis vi vender blikket mot fengslene, vil skoletilbud og tilstrebing av meningsfull sysselsetting under soningen kunne være av vesentlig betydning. Det samme vil *tilbakeføringsgarantien* kunne være, hvor det søkes å hjelpe innsatte med bolig og arbeid ved løslatelse, forutsatt aktivt samarbeid fra innsatte selv (St.meld. 37 (2007-2008)). Tilbakeføringsgarantien er ingen garanti i juridisk forstand, men den viser i alle fall en uttrykt vilje fra politikerne til å heve løslattes levekår.

Stempling vil kunne gjøre seg gjeldende etter endt soning. En arbeidsgivers skepsis til å ansette en person med et "hull" i CV-en, forklart av et fengselsopphold, er ikke vanskelig å forstå. Men samtidig vil dette bidra til å holde tidligere domfelte ute fra arbeidslivet. Skarðhamar og Telle (2009) kom frem til at kriminalitet etter løslatelse fra fengsel ble redusert hvis vedkommende hadde et arbeid å gå til, men de presiserte at årsakssammenhengen ikke er helt klarlagt. Blir man lovlydig fordi man har jobb, eller er det de som uansett ville klart tilbakeføringen som får seg jobb? Her skal vi likevel ikke utelukke mulighetene for den sosiale kontrollteoriens relevans. Med arbeid skaffer man seg økonomiske midler, som både kan gi materielle goder, samt kunne gi innpass på ulike sosiale arenaer. Dersom man begår kriminelle handlinger, risikerer man å sette alt dette på spill.

Mens mange er motivert for arbeid, finnes det imidlertid andre som ikke er det. Noen ser på seg selv som "vellykkede kriminelle" og ønsker aktivt å fortsette sin kriminelle virksomhet etter soning. Mange av disse finner man i det mer organiserte segmentet innenfor kriminalitet, og kan være personer som representerer en mer eller mindre selvvalgt avvikende atferd (Wahlin 1999), hvor dårlige levekår ikke nødvendigvis vil være en aktuell fortolkningsramme. På den diametralt motsatte side finnes det også svært ressursvake mennesker som ikke har utdanning eller noen form for arbeidserfaring (Skarðhamar 2002), og det vil da ikke være lett for vedkommende å skaffe seg arbeid. Her vil det knytte seg usikkerhet til om det er arbeidsledigheten som fører til kriminaliteten eller om det er kriminaliteten som fører til arbeidsledigheten (jfr. også Thorsen 2004).

Oppsummert kan vi konkludere med at levekårsindikatorer som mangelfull utdanning, arbeidsledighet og dårlige økonomiske kår har sterk sammenheng med kriminalitet. Selv om

det knytter seg betydelig usikkerhet til om disse faktorene i alle tilfeller kan forklare kriminaliteten, er det liten tvil om at problemer på slike levekårsområder kan sette sterke begrensninger for de valgmulighetene man har i livet.

Familie og sosialt nettverk

Sosial kontrollteori er den teorien som i størst grad vektlegger at sosiale bånd virker preventivt på kriminalitet. Levekårsundersøkelsene viste at innsatte generelt hadde et begrenset sosialt nettverk og følte seg gjennomsnittlig mer ensomme enn hva tilfellet var i resten av befolkningen. De hadde færre venner, færre var i fast forhold og familiebåndene var svakere (Skarðhamar 2002; Friestad & Hansen 2004).

Selv om det er vanskelig å måle sosiale nettverk statistisk, vil spørsmålet om man bor alene eller sammen med noen kunne være en viktig indikator. Thorsen (2004) viste at dobbelt så mange av de straffede sammenliknet med normalbefolkningen levde uten noe form for samliv. At en stor andel av lovbrysterne er unge, vil forklare noen av disse forskjellene, men langt fra alle. Monsbakken, Skarðhamar & Lyngstad (2012a, 2012b), som også har brukt registerdata, kom frem til at ekteskap og barn samlet sett i noen grad reduserte kriminelle handlinger, og det samme er vist i finske registerdata (Savolainen 2009)⁷. Nå vet vi imidlertid ikke alltid hva som kommer først, forandrer man seg fordi man gifter seg og får barn, eller gifter man seg og får barn fordi man har forandret seg? I følge Monsbakken et al. (2012b) ser det ut til at det er det siste som er mest utbredt, da nedgangen i kriminell virksomhet ofte skjer i perioden like forut for ekteskapsinngåelsen, mens det igjen er en økning i kriminalitet etter at ekteskapet er inngått. Partnerens kriminalitetsforekomst vil være av betydning for graden av denne økningen. Dette kan ses i lys av sosial læringsteori, ved at man påvirkes av nære omgivelser.

Sosial kontrollteori har fått mye støtte i internasjonal empirisk forskning (se bl.a. Sampson og Laub 1993), men siden ekteskap og familiestiftelse ikke entydig viser nedgang i kriminalitet, kan dette ved første øyekast virke som en svekkelse av kontrollteoriens betydning i denne sammenhengen. Her er det imidlertid viktig å huske på at forutsetningen i sosial kontrollteori er at dannelsen av sosiale bånd skjer innenfor den *konvensjonelle* delen av samfunnet, og hvis partneren begår kriminalitet vil man ikke nødvendigvis bli dratt i denne retningen. Det vil imidlertid kunne argumenteres for at det å få barn likevel vil innebære økte forbindelser til det konvensjonelle samfunnet i mange tilfeller, da de fleste vil benytte seg av kommunale tilbud som for eksempel barnehage og skole.

Selv om mange innsatte har et begrenset sosialt nettverk, er det ikke slik at de er helt uten venner. Det problematiske er imidlertid at en stor andel av disse vennene later til å være innenfor det kriminelle miljøet, eksempelvis "rusvenner" (Skarðhamar 2002). Sosial læringsteori vil dermed være en aktuell fortolkningsramme, ved at mange av de vennene innsatte har kan være en delforklaring til at de har blitt lovbrystere. Dette er noe en fengselsbetjent bør være åpen for i rehabiliteringsarbeidet.

En annen faktor som kan være av betydning for kriminalitet er familiesituasjon under oppvekst. Sosiale problemer, som alkoholmisbruk og psykiske problemer blant foreldrene

⁷ Det kan nevnes at samboerskap har økt betraktelig de siste tiårene, og det er ikke sikkert at ekteskap er et like godt mål på nære sosiale bånd som tidligere (Monsbakken et al. 2012b).

viste seg å ha sterk sammenheng med senere kriminalitet i Sverige (Nilsson & Estrada 2009). Ved å se på registre over fødselskullet 1982, viste Skarðhamar (2007) at det å vokse opp med skilte foreldre, samboende foreldre som hadde flyttet fra hverandre, eller med en av foreldrene som eneforsørgere, ga økt kriminalitetsrisiko i voksen alder. Selv om noe av denne økte risikoen lot til å kunne forklares av sosioøkonomiske forhold, fant man etter å ha kontrollert for disse forholdene, fremdeles at barn med skilte foreldre var overrepresenterte når det gjaldt kriminalitet. Også foreldrenes kriminalitet under oppvekst ga økt risiko for fremtidig kriminalitet (ibid.). Her er det igjen nærliggende å trekke en kobling til sosial læringsteori, selv om de fleste avviksteoriene kan tenkes å ha relevans. Det å ha en far eller mor i fengsel, kan i mange tilfeller tenkes å føre til stemping og mobbing, mindre sosial kontroll og dårligere økonomiske kår.

Psykiske lidelser og rus

Psykiske lidelser og rus opptrer ofte sammen med kriminalitet. Ofte opptrer de også sammen med øvrige levekårsindikatorer, og vi skal se nærmere på mulige forklaringer til kriminalitet i disse tilfellene.

Psykiske lidelser vil kunne innebære alt fra fobier til psykoser, med angst og depresjoner blant de mest utbredte, og kan både være forankret i biologiske og sosiale forhold (Håkonsen 2003). Torgersen, Gjervan og Rasmussen (2006) åpnet muligheten for at opptil 85 prosent av de innsatte kan være rammet av ulike former for psykiske lidelser, og Kjelsberg og Hartvig (2005) rapporterte at 35 prosent var medisinerert for dette. De fant også at fire prosent slet med psykoser, noe som tilsier tre ganger så mange som hos normalbefolkningen. I et utvalg på 40 innsatte i Stavanger Fengsel ble det ved hjelp av intervjuer, spørreskjemaer og helsejournaler, rapportert om personlighetsforstyrrelse hos 32 personer. 25 av disse kvalifiserte også for anti-sosial personlighetsforstyrrelser (Langeveld & Melhus 2004). *Personlighetsforstyrrelser* er alvorlige varianter av psykiske lidelser og preges av avvik i personlighetstrekk. Dette viser seg ved urimelige reaksjoner, som ekstremt sinne og raseri, i ulike personlige og sosiale situasjoner (Malt, Retterstøl & Dahl 2003). Også forekomsten av *psykopati*, som regnes som en underkategori av anti-sosial personlighetsforstyrrelse, er sterkt utbredt blant innsatte (Rasmussen et al. 1999; Gullhaugen & Nøttestad 2012). Psykopati kjennetegnes blant annet ved manipulasjon, manglende empati, voldshistorikk, overflatisk sjarm og notorisk løgn. Psykopati regnes ikke som en egen diagnose, men som en sammenstilling av ulike personlighetstrekk (Hansen, Johnsen, Thornton, Waage & Taylor 2007).

ADHD er en psykisk lidelse hvor de fremste kjennetegnene er vansker med strategisk planlegging og resonnering, manglende konsentrasjon, dårlig korttidshukommelse, impulsivitet og rastløshet (Hoem 2004). Ved hjelp av intervjuer og spørreskjemaer rapporterte Rasmussen et al. (2001) om ADHD blant en av tre innsatte i et utvalg på 40 personer i Trondheim Fengsel. Friestad og Hansen (2004) kom imidlertid frem til et betydelig lavere tall i sitt representative utvalg, hvor 11 prosent svarte bekræftende på spørsmål om "hyperaktivitet". En overrepresentasjon ser likevel ut til å være et gjeldende, da tallene til sammenlikning for normalbefolkningen antas å ligge på rundt fire prosent (Hoem 2004).

Selv om enkelte av ovennevnte undersøkelser dreier seg om relativt små utvalg, er det likevel grunn til å konkludere med at alvorlige psykiske lidelser hos innsatte er svært utbredt,

selv om vi ikke kjenner det eksakte omfanget. Det er derfor rimelig å anta at psykiske lidelser ofte kan være en viktig delårsak til kriminalitet. Vi kan her trekke inn selvkontrollteorien til Gottfredson og Hirschi (1990), der de forklarer kriminalitet som et resultat av egenskaper som impulsivitet, kortsiktig tenkning og voldelig atferd. Disse egenskapene kjennetegner flere varianter av psykiske lidelser og personlighetsforstyrrelser, selv om slike egenskaper ikke er betinget av en diagnose, eller dårlig psykisk helse, og derav heller ikke i alle tilfeller en levekårsindikator.

Det kan tenkes at øvrige levekårsindikatorer, som for eksempel mangel på arbeid eller få venner, kan opptre som bakenforliggende faktorer til psykiske lidelser i en del tilfeller. Disse forholdene kan være med på å utvikle disse lidelsene, noe som igjen kan føre til kriminalitet. I tillegg vil en del mennesker med psykiske lidelser kunne oppleve stemping og utelukkning fra det sosiale fellesskapet. De utfordringene mange med psykiske lidelser står overfor trenger derfor ikke alltid kun å ha med diagnosen å gjøre som sådan, men også omgivelsenes reaksjon på diagnosen (Link & Phelan 2010). På denne måten kan andre levekårsindikatorer også noen ganger opptre som mellomliggende faktorer. Dette kan skje ved at de psykiske lidelsene kan bidra til dårligere økonomiske og sosiale forhold fordi man ved å bli stemplet vil kunne mislykkes i utdanningssystemet og i arbeidslivet. I mange tilfeller kan det tenkes at dette kan være av like stor betydning for kriminaliteten som de psykiske lidelsene i seg selv (ibid.). Hvilke levekårsindikatorer som eventuelt er av størst betydning for kriminaliteten, de psykiske lidelsene, eller samspillet med øvrige forhold, vil med andre ord kunne antas å variere fra tilfelle til tilfelle.

Psykiske lidelser vil ofte henge sammen med rus (Kjelsberg & Hartvig 2005). Ødegård (2008) beregnet at 69 prosent av de innsatte hadde brukt narkotika i perioden før innsettelse, mens 45 prosent hadde et alvorlig narkotikaproblem. Spørreundersøkelsen til Ødegård (2008) gikk ut til hele fengselspopulasjonen, også utenlandske statsborgere. Friestad og Hansen (2004) rapporterte at 58 prosent definerte seg som “narkotikabrukere”, mens Skarðhamar (2002) kom frem til 76 prosent utfra liknende mål⁸.

Friestad og Hansen (2004) og Skarðhamar (2002) fant også høyere alkoholforbruk blant innsatte forut for soningen, og Ødegård (2008) viste at andelen som rapporterte om et høyt alkoholforbruk var tre til fire ganger så høy som i normalpopulasjonen. Blant Skarðhamars (2002) respondenter var det 40 prosent som oppga at de hadde foreldre med et “misbruksproblem”, det være seg alkoholmisbruk eller narkotikamisbruk. Her vil både arveanlegg og miljøpåvirkninger kunne spille inn. Med tanke på miljøpåvirkning vil sosial læringsteori, sosial kontrollteori og stempingsteori kunne tenkes å være relevant.

I en del tilfeller vil rusmisbruk kunne føre til kriminalitet (utover at narkotikabruk i seg selv er kriminelt), mens i andre tilfeller vil kriminalitet kunne føre til rus (Bennett, Holloway & Farrington 2008). Samtidig må vi huske på at det kan ligge andre bakenforliggende årsaker til både kriminalitet og rus. Noen av disse vil kunne være levekårsindikatorer som arbeidsledighet og psykiske lidelser. De samme indikatorene kan imidlertid forverres ved nettopp kriminalitet og rus. I levekårsundersøkelsene om innsatte ble

⁸ Det bør nevnes at selv om Ødegårds publikasjon er fra 2008, er datamaterialet hans fra 2002, slik at resultatene hans ikke bør tillegges mer vekt enn de andre på dette grunnlaget.

det antatt at rusmisbruk ofte hadde sammenheng med mange innsattes psykiske og fysiske plager, og man regnet med at graden av rusmisbruk var av betydning for familietilknytning og økonomi (Skarðhamar 2002; Friestad & Hansen 2004).

Selv om en del innsatte i levekårsundersøkelsene oppga at fengselsoppholdet virket negativt for deres fysiske og psykiske helse, var det en større andel som hevdet at fengselsoppholdet virket positivt for helsa deres, både den fysiske og den psykiske (Skarðhamars 2002; Friestad & Hansens 2004). Dette støttes av Amundsen (2011), som via spørreskjemaer innhentet informasjon fra over 500 innsatte. Denne bedringen i helse for mange innsatte kan ha med flere forhold å gjøre. En mulig forklaring kan være at kriminalomsorgen gjør mye godt rehabiliteringsarbeid. En annen kan være at tilgangen til narkotika i fengslene er mindre. Og for de som lever et hardt liv, så dekker fengselet tross alt kost, losji og helsetjeneste, samt etablerer rutiner for hverdagen (Skarðhamar 2002). Resultatene fra Norge er i tråd med de amerikanske forskerne Bonta og Gendreau (1995) som har kritisert mye av den tatt-for-gitt-holdningen blant forskere om at fengselslivet virker nedbrytende på den fysiske og den psykiske helsa. Ved å gjennomgå den forskningen som var utført på feltet, primært i USA, var deres konklusjon at man ikke kunne slå fast dette på et generelt grunnlag (ibid.). Dette handler nok i stor grad om et usunt og risikofylt liv forut for soning, og bør nok neppe tas til inntekt for at fengselslivet i seg selv er sunt. Samlet sett gir dette et inntrykk av at mange innsatte har en vanskelig levekårs- og livssituasjonsbakgrunn. Sosial kontrollteori vil derfor kunne opptre som en relevant fortolkningsramme; mange lever et så hardt liv at de kan oppleve å ha mer å vinne enn å tape på å begå en kriminell handling.

Alder

Alder er i seg selv av mindre betydning for levekår i Norge (Sandnes 2013), men aldersfordelingen blant de som begår kriminalitet er ikke jevnt fordelt⁹. Den skjeve aldersfordelingen er dermed en indikator på at dårlige levekår ikke er tilstrekkelig for å forklare kriminalitet.

Det er en overrepresentasjon av unge lovbrøyttere i den registrerte kriminaliteten. Thorsen et al. (2009) viste at det er flest siktelsler og dommer i alderen 18 til 20 år, mens det er flest innsettelsler i fengsel i alderen 21 til 24 år. At det er flere innsettelsler i den siste gruppen har å gjøre med at det er en nokså høy terskel for å havne innenfor murene, særlig ved ung alder. Alternative reaksjoner som konfliktråd og samfunnsstraff blir ofte ilagt først, spesielt overfor yngre lovbrøyttere. Forekomsten av kriminalitet synker med økende alder, og dette er et vesentlig poeng rundt de teoriene som forsker på hvorfor mennesker slutter med kriminelle handlinger¹⁰. Det er imidlertid ikke slik at de *fleste* lovbrudd blir begått av unge (ibid.), og gjennomsnittsalderen ved nyinnsettelsler i norske fengsler er i dag på godt over 30 år (KSF 2013).

⁹ At alder er av mindre betydning for levekår er ikke universelt. For eksempel har flere land i Europa en spesielt høy andel arbeidsledige blant unge. I Norge er ikke forskjellene så store på ulike levekårsindikatorer at man kan si at unge som *gruppe* kommer merkbart dårligere ut enn resten av befolkningen (Sandnes 2013). Det samme vil gjelde for kjønn.

¹⁰ Denne forskningstradisjonen går under navnet *Desistance Theory*.

Det kan være mange grunner til at ungdom og unge voksne er overrepresenterte blant dem som begår kriminalitet. Hormoner, søken etter identitet og testing av grenser vil kunne være noen av disse (Øya 2013). Selv om alder er av mer begrenset betydning for levekår, vil likevel flere av avviksteoriene kunne trekkes inn her. Sosial frustrasjonsteori kan være aktuell ved at ungdom opplever en betydelig grad av kjøpepress, og kanskje ikke ser seg i stand til å realisere ønskede mål innen overskuelig fremtid. Da ungdom som regel befinner seg langt unna der lover utformes og vedtas, kan også konfliktteoriens relevans trekkes inn. Sosial læringsteori vil nok i mange tilfeller spille en vesentlig rolle, da man i ungdomsårene gjerne er lett påvirkelig.

Kjønn

I likhet med alder, vil også kjønn være av mer begrenset betydning for levekår i Norge, men det er likevel store kjønnsforskjeller når det kommer til kriminalitet. Årsakene til disse kjønnsforskjellene vil ikke bli behandlet her, men både biologiske og sosiale faktorer vil være relevante. Vi skal likevel se på noen viktige kjønnsforskjeller når det gjelder straffedømte, og levekår er et sentralt element i disse forskjellene.

I 2011 lå kvinneandelen blant alle straffede på 24 prosent, mens tallet lå på 16 prosent når det gjaldt forbrytelsessaker (SSB 2013). Kvinneandelen har vært stadig voksende de siste tiårene og i Thorsens (2004) studie var den doblet sammenliknet med de dataene som Otnes (1986) viste. Blant innsatte har kvinneandelen også vært økende, og var på 9,5 prosent blant alle nyinnsettelse i 2012 (KSF 2013).

Kjelsberg og Hartvig (2005) viste at kvinnelige innsatte i større grad var rammet av somatisk sykdom enn mannlige, mens Friestad og Hansen (2004) ikke fant slike kjønnsforskjeller på egenrapportert fysisk helse blant innsatte. Når det gjaldt psykisk helse derimot var psykiske plager blant innsatte menn tre ganger så høyt som i normalbefolkningen, mens den var fire ganger så høy blant de kvinnelige (ibid.). Amundsen (2011) viste at kvinner slet mer med angst, depresjoner og selvmordstanker enn menn før soning, og dobbelt så mange kvinner som menn hadde forsøkt å ta livet sitt forut for fengslingen. I en dansk levekårsundersøkelse blant innsatte kom det frem at flere innsatte kvinner enn menn hadde vært innlagt på psykiatrisk sykehus før soning, og at de var overrepresenterte når det gjaldt psykiatrisk konsultasjon og psykiatrisk behandling under soningsoppholdet (Kyvsgaard 2000). Her må det tas et lite forbehold ved at kvinner oppsøker helsevesenet i større grad enn menn generelt i befolkningen, og en mulig tolkning av dette kan være at kvinner er flinkere til å oppsøke hjelp enn menn (Barne- og likestillingsdepartementet 2008).

Kvinnelige innsatte er også mer belastet med rus enn menn (Skarðhamar 2002; Friestad & Hansen 2004). Heroin var imidlertid det eneste narkotiske stoffet hvor Ødegård (2008) fant signifikante forskjeller mellom menn og kvinner, men så er det også dette stoffet som kjennetegner de tyngste narkomane. Kvinner oppga i større grad enn menn at de brukte heroin daglig. Tilsvarende fant Skarðhamar (2002) og Friestad og Hansen (2004) høyere forekomst av sprøytenarkomane blant kvinnelige enn blant mannlige innsatte.

I et lengre tidsperspektiv er reduksjon i kriminalitet ved ekteskapsinngåelse mer uvisst for kvinner enn for menn (Monsbakken et al. 2012b). For kvinner sin del vil ektemannens kriminalitet være av særlig betydning, og man kan her stille seg spørsmålet om det er mer

uvanlig for en kriminelt belastet kvinne å gifte seg med en lovlydig mann enn omvendt (ibid.). I internasjonal forskning ser det ut til at mens menn ofte gifter seg “opp”, så gifter kvinner seg ofte “ned”, når kriminalitet er involvert (Sampson, Laub & Wimer 2006). Samlet sett finner vi en nedgang i kriminalitet når man får barn, selv om vi også her må nyansere. For kvinner fører det å få barn til færre kriminelle handlinger i en begrenset periode, fra graviditet og gjennom barnets første leveår. Det later til at nedgangen i kriminalitet for kvinner er knyttet til de ansvars- og rutineoppgaver som kreves av en småbarnsmor, og tidligere straffede alenemødre avstår faktisk i større grad fra kriminalitet enn tidligere straffede gifte og samboende (Monsbakken et al. 2012a). Betydningen av partner både med hensyn til ekteskap og barn kan tolkes i retning av sosial læringsteori. Når det gjelder kontakt med egne barn forut for fengslingen, viste Friestad og Hansens (2004) materiale at sju av ti fedre hadde kontakt en gang i uka eller oftere, mens det for kvinner var kun fire av ti. Thorsrud (2012) fant en tilsvarende kvinneandel som hadde daglig omsorg blant de som hadde barn under 18 år i en spørreundersøkelse hvor 44 prosent av den kvinnelige innsattpopulasjonen deltok.

Lindberg (2005), som har forsket på kvinnelige innsatte i Sverige har, i likhet med Skarðhamar (2002), pekt på at kvinner i fengsel later til å være mer stigmatiserte og marginaliserte enn mannlige innsatte. Hvorfor det er slik er vanskelig å gi noe entydig svar på. En pekepinn kan være at Friestad, Rustad og Kjelsberg (2012) viste at 20 prosent av kvinnelige innsatte hadde vært utsatt for seksuell mishandling i barndommen ved å intervjuer 75 prosent av den kvinnelige innsattpopulasjonen. Særlig utsatthet på dette området bekreftes av Skarðhamar (2002), Friestad og Hansen (2004) og Lindberg (2005). Friestad et al. (2012) viste også at seksuelle overgrep i barndommen hang nært sammen med rus og selvmordsforsøk. Ut fra et kjønnsrolleperspektiv kan man også stille spørsmål om samfunnet kanskje anser det for enda mer upassende for en kvinne enn for en mann å være “kriminell” (Vegheim 1997)? Når kvinnelige lovbrøtere er i mindretall i forhold til menn, vil de kanskje i enda større grad kunne risikere å bli utsatt for stemping og ekskludering.

Innvandrere

Innvandrere og norskfødte med to innvandrerforeldre er overrepresenterte i kriminalitetsstatistikken (Gundersen, Haslund, Hustad & Stene 2000; Thorsen 2004; Skarðhamar, Thorsen & Henriksen 2011). Befolkningssammensetningen når det gjelder alder og kjønn kan forklare noe av denne overrepresentasjonen. En stor andel av innvandrerbefolkningen er i 20-30-40-årsalderen, nettopp den aldersgruppen som generelt begår flest kriminelle handlinger. Tilsvarende har vi en overvekt av mannlige innvandrere fra enkelte land, og kriminalstatistikken viser som tidligere nevnt at det er langt flere menn enn kvinner i sin alminnelighet som begår kriminalitet. Når disse faktorene er tatt med i betraktningen sitter man imidlertid likevel igjen med en overrepresentasjon, selv om det også er noen land som er underrepresenterte. Den største overrepresentasjonen finner man hos innvandrere eller etterkommere av innvandrere fra Kosovo, Somalia, Irak og Iran, mens de som har bakgrunn fra Kina, Filipinene og India, samt vestlige land, er blant de underrepresenterte (Skarðhamar et al. 2011).

Årsakene til disse til dels betydelige forskjellene i kriminalitet blant innvandrere fra ulike land er usikre, men det kan tenkes at en delårsak kan være hvorvidt landet man kommer fra er preget av krig og uroligheter eller ikke, og hva dette eventuelt kan ha ført med seg av

traumer (Skarðhamar et al. 2011). En undersøkelse viste at den psykiske helse blant innvandrere fra lav- og middelinntektsland var dårligere enn i befolkningen for øvrig (Rådet for psykisk helse 2007). Hverdagen i Norge vil også kunne by på utfordringer, hvor stempingsteorien, sosial frustrasjonsteori og konfliktteorien vil kunne peke på aktuelle mekanismer som kan øke risikoen for kriminalitet. Men siden innvandrere fra flere land samtidig er underrepresenterte i kriminalitetsstatistikken, vil ikke disse avviksteoriene kunne gi noen fullgod forklaring. Selv om innvandrerspopulasjonen altså kom dårligere ut enn befolkningen for øvrig når det gjaldt psykisk helse, viste Skarðhamar et al. (2011) at spørsmålet om sysselsetting kun var av moderat betydning for kriminaliteten blant innvandrere. Likevel kan flere levekårsindikatorer enn helse være av en viss betydning. I en tidligere undersøkelse av Skarðhamar (2006) kom det frem at overrepresentasjonen i kriminalitet ble mindre når ulikheter i viktige levekårsindikatorer ble kontrollert for. Men om det er levekårsproblemer som fører til kriminalitet eller omvendt vil også her være usikkert (ibid.).

I relasjon til stempingsteorien er det spekulert i om de med innvandringsbakgrunn lettere blir kontrollert av politiet enn etniske nordmenn (Finstad 2000). Samtidig har det vært en høyere frekvens av henleggelse og frifinnelse blant innvandrere, og straffereaksjonene er gjennomgående strengere mot personer uten innvandrerbakgrunn (Gundersen et al. 2000). Tilsvarende er innvandrerpopulasjonen overrepresentert blant innsatte, men i langt større grad blant varetektinnsatte enn blant domssonere (Skarðhamar et al. 2011). En mulig tolkning av disse funnene kan nettopp støtte Finstads (2000) poeng, men samtidig indikerer de at en eventuell skjevhet i "stopp og sjekk"-praksis fra politiets side ikke nødvendigvis gjenspeiles i domfellelser.

Utenlandske statsborgere

Som tidligere nevnt, har vi svært liten kjennskap til innsatte med utenlandsk statsborgerskap. De siste ti årene har vi opplevd en tredobling av antall utenlandske innsatte, og over 30 % av innsatte har i dag utenlandsk statsborgerskap (KSF 2013).

EU/EØS og Schengen-samarbeidet har vært av vesentlig betydning for den økte tilstrømningen til Norge fra øvrige land i Europa. Dette har gjort det langt lettere å bevege seg mellom landene enn tidligere, også for de med et kriminelt formål. Det er påvist en sterk sammenheng mellom kriminalitet begått av utenlandske statsborgere og utviklingen av organisert kriminalitet de senere år (NOU 2013:9). I tillegg har det vært en utvikling mot at den organiserte kriminaliteten består av nettverk som samarbeider på tvers av nasjonalitet og landegrensar, og i noen grad skyldes denne utviklingen vekst i kriminelle organiserte miljøer i Norge (KRIPOS 2013).

18 prosent av de om lag 40 000 vinningslovbruddene i 2011 med kjent gjerningsperson ble begått av en utenlandsk statsborger. Statsborgere fra Litauen, Polen og Romania utgjorde den største andelen. Samtidig er gjerningspersonen ukjent i 70 prosent av den registrerte vinningskriminaliteten, og vi kjenner dermed ikke statsborgerskapet til lovbrøyteren i disse sakene. Blant dem vi kjenner befinner en god del seg innenfor såkalt mobil vinningskriminalitet, mens en mindre del av disse igjen er mer profesjonaliserte, hvor kriminaliteten kan kategoriseres som organisert (NOU 2013:9).

Selv om vi vet lite om utenlandske lovbrøyttere, vet vi generelt at økonomiske motiver i de fleste tilfeller ligger til grunn for vinningskriminalitet, og det er grunn til å anta at for mange vil dette være forbundet med dårlige levekår, i opprinnelseslandet eller i Norge. Her vil sosial frustrasjonsteori kunne være aktuell. De fleste avviksteorier vil for øvrig kunne tenkes å være relevante både med tanke på vinningskriminalitet generelt og i det mer profesjonaliserte segmentet innenfor denne lovbruddskategorien. I en kriminell organisasjon vil imidlertid også faktorer som spenning, lojalitet, status og makt ofte være gjeldende (Fahsing & Gottschalk 2008; Bjørk 2009), noe som sannsynliggjør en kombinasjon av samfunnsmessige forhold og personlige egenskaper som aktuelle forklaringer.

Hvis vi ser spesifikt på asylsøkere, gis det mulighet til midlertidig arbeidstillatelse mens asylsøknaden er under behandling, og under ankebehandlingen. Denne muligheten bortfaller ved et eventuelt endelig utvisningsvedtak, og det samme vil sosialhjelp og retten til bolig gjøre (Johansen 2013). Dersom asylsøkeren nekter hjemreise, vil koblingen mellom levekår og kriminalitet være nokså åpenbar. I praksis vil kriminalitet da være eneste mulighet for livsopphold i Norge.

Konklusjon

Kriminalitet opptrer ofte sammen med levekårsindikatorer som lav inntekt og formue, lav utdanning, dårlige boforhold, dårlig psykisk helse og rusavhengighet. Med bakgrunn i den forskningen som er gjennomgått finner vi dermed en sterk sammenheng mellom dårlige levekår og kriminalitet. Det er også sannsynlig at dårlige levekår er en viktig delforklaring på kriminalitet i mange tilfeller. Det er imidlertid viktig med et forbehold når vi snakker om eventuelle årsaksforklaringer da vi i mange tilfeller ikke vil være i stand til å skille mellom sammenheng og årsaksforhold. Vi vet at dårlige levekår og kriminalitet ofte opptrer sammen, men vi vet ikke i hvor stor grad dårlige levekår er årsaken til kriminaliteten. Det vi likevel kan konkludere med er at dårlige levekår kan føre til kriminalitet, og at kriminalitet kan føre til dårlige levekår.

Selv om mange lovbrøyttere har dårlige levekår, er det også et mindretall som har god tilgang til ressurser, og det er mindre trolig at levekårsindikatorer skulle ha noen betydelig forklaringskraft på kriminalitet i disse tilfellene. To faktorer hvor levekår generelt kan sies å ha en mer begrenset forklaringskraft i Norge er på alders- og kjønnsforskjeller i kriminalitet.

Skole og arbeid i fengslene, samt tilbakeføringsgarantien, retter seg direkte mot levekår. Kvaliteten på dette arbeidet er av betydning. Et viktig område blir da at den sysselsettingen innsatte blir satt til i fengselet er kompetansegivende og har overføringsverdi til livet utenfor murene.

Litteraturliste

- Aaltonen, M., Kivivuori, J. & Martikainen, P. (2011). Social Determinants of Crime in a Welfare State: Do They Still Matter? *Acta Sociologica: Journal of the Nordic Sociological Association*, 54(2), 161-181.
- Agnew, R. (1992). Foundation for a General Strain Theory of Crime and Delinquency. *Criminology*, 30(1), 47-87.
- Amundsen, M-L. (2011). Kjønnforskjeller i psykisk helse i norske fengsler. *Norsk tidsskrift for Helseforskning*, 2011(2), 3-15.
- Barne- og likestillingsdepartementet (2008). *Helse og bruk av helsetjenester: Forskjeller mellom kvinner og menn*. Hentet fra http://www.statsbudsjettet.no/upload/Statsbudsjett_2008/dokumenter/pdf/vedlegg/helse.pdf
- Bennett, T., Holloway, K. & Farrington, D. (2008). The Statistical Association Between Drug Misuse and Crime: A Meta-Analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 2008: 13(2), 107-18.
- Bjørk, M. (2009). *Gängbekämpning: Om polisinsatser mot organiserad brottslighet*. Malmö: Gleerups Utbildning AB.
- Bonta, J. & Gendreau, P. (1995). Reexamining the Cruel and Unusual Punishment of Prison Life: Long-Term Imprisonment Policy. I T. Flanagan (Red.), *Science and Correctional Practice*, 14(4), 347-372.
- Christie, N. (1982). *Hvor tett et samfunn?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Christie, N. (2004). *En passende mengde kriminalitet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Clausen, S. (2013). *Klientundersøgelsen 2011*. København: Direktoratet for kriminalforsorgen.
- Dyb, E., Brattbakk, I., Bergander, K. & Helgesen, J. (2006). *Løslatt og hjemløs: Bolig og bostedsløshet etter fengselsopphold*. Oslo: NIBR.
- Dyb, E. & Johannessen, K. (2013). *Bostedsløse i Norge 2012: En kartlegging* (NIBR-rapport 2013/5). Oslo: NIBR.
- Eikeland, O-J., Manger, T. & Asbjørnsen, A.E. (2010). *Innsette i norske fengsler: Kompetanse gjennom utdanning og arbeid*. Bergen: Fylkesmannen i Hordaland. Utdanningsavdelinga.
- Ellingsen, D. (2001): *Kriminalitet og rettsvesen*. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Fahsing, I.A. & Gottschalk, P. (2008). *Kriminelle organisasjoner: Hvordan forstå organisert kriminalitet*. Oslo: Fagbokforlaget.

Forskrift om politivedtekt §2-1. Hentet 19. november 2013 fra <http://www.lovdatab.no/dokument/PV/forskrift/2007-06-06-577>

Friestad, C. & Hansen, I-L.S. (2004): *Levekår blant innsatte* (FAFO-rapport 429). Oslo: Sentraltrykkeriet AS.

Friestad, C., Rustad, Å-B. & Kjelsberg, E. (2012). Adverse Childhood Experiences Among Women Prisoners: Relationships to Suicide Attempts and Drug Abuse. *International Journal of Social Psychiatry*, 58 (6).

Frønes, I. & Strømme, H. (2010): *Risiko og marginalisering: Norske barns levekår i kunnskapssamfunnet*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Galloway, T. A. & Skarðhamar, T. (2009). *Does Parental Income Matter for Onset of Offending?* (Discussion Paper nr. 588). Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Gottfredson, M.R. & Hirschi, T. (1990). *A General Theory of Crime*. Stanford, California: Stanford University Press.

Gundersen, F., Haslund, U., Hustad, A.E., & Stene, R.J. (2000). *Innvandrere og nordmenn som ofre og gjerningsmenn* (Rapport nr. 18/2000). Oslo: Statistisk sentralbyrå.

Hansen, A.L., B.H. Johnsen, D. Thornton, L. Waage & J.F. Taylor (2007). Facets of Psychopathy, Heart Rate Variability and Cognitive Function. *Journal of Personality Disorders* 21(5), 568-582.

Hauge, R. (1997). Stempling og stigmatisering. I L. Finstad & C. Høigård (Red.), *Kriminologi*. Oslo: Pax Forlag.

Hauge, R. (2001). *Kriminalitetens årsaker*. Oslo: Universitetsforlaget.

Hirschi, T. (1969). *Causes of Delinquency*. Berkeley: University of California Press.

Hoem, Sverre (2004). *ADHD: En håndbok for voksne med ADHD*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Høigård, C (1997). Hva er kriminologi? I L. Finstad, L. & Høigård, C. (Red.), *Kriminologi*. Oslo: Pax Forlag.

Håkonsen, K. M., (2003). *Innføring i psykologi*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

- Johansen, N.B. (2013). Elendighetstrakten: Om å styre de som ikke teller. I N.B. Johansen, T. Ugelvik & K.F. Aas (Red.), *Krimigrasjon*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kjelsberg, E. & Hartvig, P. (2005). Can Morbidity be Inferred from Prescription Drug Use? Results from a Nation-Wide Prison Population Study. *European Journal of Epidemiology* 20, 587-592.
- Kriminalomsorgens årsstatistikk (2013). *Kriminalomsorgens årsstatistikk 2012*. Oslo: Departementenes servicesenter 04/2013.
- KRIPOS (2013). *Den organiserte kriminaliteten i Norge: Trender og utviklingstrekk 2013-2014*. Oslo: Kripos.
- Kyvsgaard, B. (2000). *Klientundersøgelsen: Bilag til den institusjonsmessige placering af indsatte*. København: Direktoratet for Kriminalforsorgen.
- Kyvsgaard, B. (2003). *The Criminal Career: The Danish Longitudinal Study*. Cambridge: University Press.
- LaGrange, T.C. & Silverman, R.A. (1999). Low Self-Control and Opportunity: Testing the General Theory of Crime as an Explanation for Gender Differences in Delinquency. *Criminology*, 37, 41–72.
- Langeveld, H. & Melhus, H. (2004). Blir psykiske lidelser i fengsel fanget opp av helsetjenesten? *Tidsskrift Norsk Lægeforening*, 124, 2094-2097.
- Lemert, E.M. (1951). *Social Pathology*. New York: McGraw-Hill.
- Lien, I-L. (2011). *I bakvendtland: Kriminelle liv*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lindberg, O. (2005). *Kvinnorna på Hinseberg: En studie av kvinnors villkor i fängelse*. Örebro: Örebro Universitetet.
- Link, B.G. & Phelan, J.C. (2010). Labeling and Stigma. I T.L. Scheid, & B.T. Brown (Red.), *A Handbook for the Study of Mental Health: Social Contexts, Theories and Systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malt, U.F., Retterstøl, N. & Dahl, A.A., (2003). *Lærebok i psykiatri*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mead, G.H. (1937). *Mind, Self and Society: From the Standpoint of a Social Behaviourist*. Chicago: Chicago University Press.

Merton, R. (1968). *Social Theory and Social Structure: 1968 Enlarged edition*. New York: Free Press, Glencoe.

Monsbakken, C.W., Lyngstad, T.H. & Skarðhamar, T. (2012a). *Crime and the Transition to Parenthood: The Role of Sex and Relationship Context* (Discussion Papers nr. 673). Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Monsbakken, C.W., Lyngstad, T.H. & Skarðhamar, T. (2012b). *Crime and the Transition to Marriage: The Role of Gender and Partner's Criminal Involvement* (Discussion Papers nr. 678). Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Moffitt, T., Arseneault, L., Belsky, D., Dickson, N., Hancox, R., Harrington, H., ... Caspi, A. (2011). A Gradient of Childhood Self-Control Predicts Health, Wealth, and Public Safety. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 108(7), 2693-2698.

Nilsson, A. (2002). *Fånge i marginalen: Uppväkstvilkor, levnadförhållanden och återfall i brott bland fångar* (Avhandlingsserie nr. 8). Stockholm: Kriminologiska Institutjon, Stockholm Universitetet.

Nilsson, A & Estrada F. (2009). *Criminality and Life-Chances. A Longitudinal Study of Crime, Childhood Circumstances and Living Conditions up to Age 48*. Stockholm University, Department of Criminology (Report Series 2009:3). Stockholm: Kriminologiska Institutjon, Stockholm Universitetet.

NOU (1993:17). *Levekår i Norge: Er graset grønt for alle?* Hentet fra <http://www.regjeringen.no/upload/kilde/odn/tmp/2002/0034/ddd/pdfv/154814-nou1993-17.pdf>

NOU (2013:9). *Ett politi: Rustet til å møte fremtidens utfordringer?* Hentet fra <http://www.regjeringen.no/nb/dep/jd/dok/nouer/2013/nou-2013-9.html?id=730815>

Otnes, B. (1986): *Straffbares sosiale bakgrunn 1980-1981* (Rapporter 86/21). Oslo: Statistisk sentralbyrå.

Peterson, R.L., Pennington, B.F., Samuelsson, S., Byrne, B. & Olson R.K. (2013). Shared Etiology of Phonological Memory and Vocabulary Deficits in School-Age Children. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 56(4),1249-59.

Rasmussen, K., Storsæter, O. & Levander, S. (1999). Personality Disorders, Psychopathy and Crime in a Norwegian Prison Population. *International Journal of Law and Psychiatry*, 22, 91-97.

Rasmussen, K., Almvik, R. & Levander, S. (2001). Attention Deficit Hyperactivity Disorder: Reading Disability and Personality Disorders in a Prison Population. *The Journal of American Academy of Psychiatry and the Law*, 29(2), 186-193.

Ring, J. & Svensson R. (2007): Social Class and Criminality Amongst Young People: A Study Considering the Effects of School Achievement as a Mediating Factor on the Basis of Swedish Register and Self-Report Data. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology on Crime Prevention*, 8 (2), 210-233.

Robins, L. (1966). *Deviant children grown up*. Baltimore: Williams and Wilkins.

Rådet for psykisk helse (2007). *Psykisk helse i et flerkulturelt samfunn*. Hentet fra http://www.psykiskhelse.no/novus/upload/file/rapporter/Rapport_minoriteter.pdf

Sampson, R.J. & Laub, J.H. (1993). *Crime in the Making: Pathways and Turning Points Through Life*. Cambridge: Harvard University Press.

Sampson, R.J., Laub, J.H. & Wimer, C. (2006): Does Marriage Reduce Crime? A Counterfactual Approach to Within-Individual Causal Effects. *Criminology*, 44(3), 465-508.

Sandnes, T. (2013). *Ungdoms levekår*. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Sarnecki, J. (2009). *Introduktion till kriminologi*. Lund: Studentlitteratur AB.

Savolainen, J. (2009). Work, Family and Criminal Desistance: Adult Social Bonds in a Nordic Welfare State. *British Journal of Criminology and Crime Prevention*, 49(3), 285-304.

Schiefløe, P.M. (2011). *Mennesker og samfunn: Innføring i sosiologisk forståelse*. Oslo: Fagbokforlaget.

Skarðhamar, T. (2002): *Levekår og livssituasjon blant innsatte i norske fengsler*. Hovedfagsoppgave i Kriminologi. Institutt for kriminologi og rettssosiologi. Oslo: Universitetet i Oslo.

Skarðhamar, T. (2005). *Lovbruddskarrierer og levekår: En analyse av fødselskullet 1977* (Rapporter 2005/9). Oslo: Statistisk sentralbyrå.

Skarðhamar, T. (2006). *Kriminaliteten gjennom ungdomstiden blant nordmenn og ikke-vestlige innvandrere: En analyse av fødselskullet 1977* (Notater 2006/33). Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Skarðhamar, T. (2007). Oppvekstkår og registrert kriminalitet. I T.M. Normann (Red.): *Ungdoms levekår* (Statistiske analyser 93). Oslo: Statistisk sentralbyrå.

Skarðhamar, T. (2009). Family dissolution and children's criminal careers. *European Journal of Criminology*, 6(3), 203-223.

Skarðhamar, T. & Telle, K. (2009). *Life After Prison: The Relationship Between Re-Incarceration and Employment* (Discussion Paper nr. 558). Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Skarðhamar, T., Thorsen, L.R. og Henriksen, K. (2011): *Kriminalitet og straff blant innvandrere og øvrig befolkning* (Rapport 21/2011). Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Skog, O. J. (1998). *Å forklare sosiale fenomener*. Oslo: Ad notam Gyldendal.

Skog, O. J. (2006). *Skam og skade*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Statistisk Sentralbyrå (2013, 24. januar): *Straffereaksjoner, 2011*. Hentet 22. november 2013 fra <http://www.ssb.no/straff/>

St.meld.nr. 37 (2007-2008). *Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn (kriminalomsorgsmeldingen)*. Oslo: Cappelen Akademiske Forlag.

Søndena, E., Rasmussen, K., Palmstierna, T. & Nøttestad, J. (2008). The Prevalence and Nature of Intellectual Disability in Norwegian Prisons. *Journal of Intellectual Disability Research*, 52(12), 1129-1137.

Thorsen, L.R. (2004): *For mye av ingenting ... Straffedes levekår og sosiale bakgrunn*. Hovedfagsoppgave i kriminologi. Institutt for kriminologi og retts sosiologi. Oslo: Universitetet i Oslo.

Thorsen, L.R., Lid S. & Stene, R.J. (2009). *Kriminalitet og rettsvesen*. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Thorsrud, I. (2012). *JURKs fengselsundersøkelse: En kartlegging av kvinners soningsforhold i 2010/2011* (JURKs rapport nr. 62). Hentet fra http://www.regjeringen.no/pages/38034740/protokoll_jurk_vedlegg.pdf

Torgersen, T., Gjervan, B. & Rasmussen, K. (2006). ADHD in Adults: A Study of Clinical Characteristics, Impairment and Comorbidity. *Nordic Journal of Psychiatry*, 60, 38-40.

Vegheim, B. (1997). Kjønn og kriminalitet. I L. Finstad & C. Høigård (Red.) *Kriminologi*. Oslo: Pax Forlag.

Wahlin, L. (1999). *Den rasjonella innbrottsjuven: En studie om rasjonalitet och rasjonellt handlande i brott*. Lund: Sociologiska institutionen, Lund Universitet.

Ødegård, E. (2008). Narkotika- og alkoholproblemer blant innsatte i norske fengsler. *Nordisk alkohol- & narkotikatidsskrift*, 25, 169-185.

Øya, T. (2013). *Ungdom, rus og marginalisering*. Oslo: Cappelen Damm.